

SOLIQ NAZORATINI TASHKIL ETISHDA XALQARO TAJRIBA IMKONIYATLARINI AMALIYOTDA TAKOMILLASHTIRISH

Nizomxonov Elbekxon Erkinxon o'g'li

*Toshkent amaliy fanlar universiteti, Bank-molya kafedrası Katta o'qituvchi
Bank-molya akademiya mustaqil tadqiqotchi*

Annotatsiya. soliq nazoratini tashkil etish va soliq qarzdorligini undirishning samarali mexanizmlari, shuningdek xalqaro tajribalarni O'zbekiston sharoitida tatbiq etish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Maqolada AQSh, Buyuk Britaniya va Yaponiya soliq tizimidagi ilg'or amaliyotlar o'rganilgan bo'lib, soliq qarzdorligini kamaytirish va soliq tushumlarini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlar batafsil yoritilgan. Xususan, maqolada raqamli soliq platformalari, risk asosida soliq auditi, soliqlarni to'lashda rag'batlantirish tizimlari va xalqaro ma'lumot almashinuvi kabi zamonaviy yondashuvlar tahlil qilingan. Shu bilan birga, har bir davlat tajribasining O'zbekiston sharoitida tatbiq etish yo'nalishlari va samaradorlik imkoniyatlari keltirilgan.

Maqola soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, soliq to'lovchilarning mas'uliyatini oshirish va raqamli texnologiyalar orqali soliq tizimining samaradorligini kuchaytirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni taqdim etadi. Ushbu tadqiqot O'zbekiston soliq tizimida islohotlar olib borish, soliq qarzdorligini kamaytirish va davlat budjeti tushumlarini barqaror oshirishga qaratilgan siyosatni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kalit so'zlar: soliq tizimi, soliq to'lovchi, soliq nazorati, soliq tushumlari, xalqaro tajriba, shikoyat, davlat, budjet.

Abstract. This article analyzes effective mechanisms for organizing tax control and collecting tax arrears, as well as the possibilities of applying international experience in the context of Uzbekistan. The article examines advanced practices in the tax systems of the United States, the United Kingdom, and Japan aimed at reducing tax arrears and increasing government budget revenues. Particular attention is given to modern approaches such as digital tax platforms, risk-based tax audits, tax payment incentive systems, and international information exchange. Additionally, the directions for applying the experience of each country in Uzbekistan and their potential effectiveness are assessed. The article provides scientific and practical recommendations for improving tax administration, enhancing taxpayers' responsibility, and increasing the efficiency of the tax system through the use of digital technologies. This research can serve as a basis for implementing reforms in Uzbekistan's tax system, reducing tax arrears, and ensuring sustainable growth of government budget revenues

Key words: tax system, taxpayer, tax control, tax revenues, international experience, complaint, state, budget

Аннотация. Данная статья посвящена анализу эффективных механизмов организации налогового контроля и взыскания налоговой задолженности, а также возможности применения международного опыта в условиях Узбекистана. В статье изучены передовые практики налоговых систем США, Великобритании и Японии, направленные на сокращение налоговой задолженности и увеличение поступлений в государственный бюджет. Особое внимание уделено современным подходам, таким как цифровые налоговые платформы, аудит на основе оценки рисков, системы стимулирования уплаты налогов и международный обмен информацией. Кроме того, рассмотрены

направления применения опыта каждой страны в условиях Узбекистана и оценены их возможности с точки зрения эффективности.

Статья предлагает научно-практические рекомендации по совершенствованию налогового администрирования, повышению ответственности налогоплательщиков и увеличению эффективности налоговой системы с использованием цифровых технологий. Данное исследование может служить основой для проведения реформ в налоговой системе Узбекистана, сокращения налоговой задолженности и устойчивого роста доходов государственного бюджета

Ключевые слова: Налоговая система, налогоплательщик, налоговый контроль, налоговые поступления, международный опыт, жалоба, государство, бюджет.

Kirish: Soliq nazorati har bir davlatning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, budjet tushumlarini oshirish hamda iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda asosiy vositalardan biridir. Samarali soliq nazorati tizimi nafaqat davlatning moliyaviy resurslarini ta'minlaydi, balki soliq to'lovchilarni o'z majburiyatlarini to'liq bajarishga rag'batlantiradi, soliq qarzdorligini kamaytiradi va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlar soliq nazoratini ilg'or texnologiyalar, raqamli monitoring va risk-asoslangan yondashuvlar orqali samarali amalga oshirmoqdalar. Masalan, Yevropa mamlakatlarida va AQShda soliq tekshiruvlarining masofadan turib (kameral) va soliq to'lovchining hududiga borgan holda, ya'ni sayyor shakllari iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi, shuningdek soliq majburiyatlarini kechiktirish va yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi. So'nggi yillarda boshqa sohalarda singari O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida ham keng islohotlar olib borilmoqda. Xususan, soliq nazoratini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi, chunki bu orqali soliq qarzdorligini kamaytirish, davlat budjeti daromadlarini oshirish va iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish mumkin. Shu bilan birga, mamlakatda soliq to'lovchilar orasida soliq savodxonligini yanada mustahkamlash, soliq qonunchiligi me'yorlarini samarali tatbiq etish va raqamli tizimlarni keng joriy etish talab etiladi. Davlatimiz rahbari o'z nutqlarida soliq sohasini isloh qilish masalasiga alohida e'tibor qaratib, "Soliq tizimi shunday bo'lishi kerakki, u tadbirkor uchun yuk emas, balki uning faoliyatini rivojlantiruvchi omilga aylansin", deb ta'kidlagan. [1] Ushbu yondashuv soliq nazoratini tashkil etish va o'tkazish tizimini zamonaviy talablarga mos holda takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi. Darhaqiqat, milliy soliq tizimimizda samarali soliq nazorati mexanizmlarini yaratish va ularni takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqola doirasida soliq nazoratida ilg'or xalqaro tajribalarning tahlili, ularning O'zbekiston sharoitiga tatbiq etish imkoniyatlari va milliy amaliyotdagi istiqbollar ko'rib chiqiladi. Maqola xalqaro tajriba asosida soliq nazoratini samarali tashkil etishning amaliy tavsiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan

Adabiyotlar tahlili va metodologiya matni: Soliq to'lovchilarda soliq nazorati tadbirlarini tashkil etish va o'tkazish samaradorligi yuzasidan qator iqtisodchi olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, xorijiy iqtisodchi olim R.A. Podderyoginining fikriga ko'ra, "Soliq nazorati — bu davlat organlari tomonidan soliqlarning to'g'ri hisoblanishini va o'z vaqtida budjetga tushishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan tizimli va doimiy nazorat tadbirlarining yig'indisidir. U ushbu faoliyatni fiskal siyosatning muhim elementi deb hisoblab, uning samaradorligi davlatning budjet barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Podderyogin soliq nazoratini huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy mezonlar asosida amalga oshirishni

zarur”, — deb hisoblaydi. [2]Tulane universiteti professori J. Almn esa “Soliq nazorati faqat jarima yoki auditdan iborat emas — bu kompleks tizim bo‘lib, fuqarolarni ixtiyoriy ravishda soliqlarni to‘lashga undovchi mexanizmlarni ham qamrab oladi”, — deya ta’kidlagan. [3]Xorijiy iqtisodchi M. Keenning ta’kidlashicha, “Soliq nazorati — soliq siyosatining zarur tarkibiy qismi bo‘lib, uni takomillashtirish budjet tushumlarini oshirish va soliqdan bo‘yin tovlashning oldini olishda asosiy vosita hisoblanadi.” [4] Yana bir xorijiy tadqiqotchi J. Slemrodning fikricha, “Soliq nazorati — soliq tizimining muhim qismidir, u fuqarolarning qonuniy soliqlarni to‘lashga undovchi choralarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon axborot yig‘ish, audit, monitoring va psixologik omillarni ham o‘z ichiga oladi.” [5]Rossiyalik iqtisodchilar I.V. Simenko va O.A. Bredixina o‘z tadqiqotlarida “Soliq nazorati — soliq tizimining tarkibiy elementi bo‘lib, u davlat moliyaviy nazoratining muhim yo‘nalishidir”, deya ta’kidlashadi. Ular nazoratga sistemali, jarayonli va funksional yondashuvlar bilan qarashadi. Sistemali yondashuvda soliq nazorati moliyaviy nazorat tizimining bir qismi sifatida talqin etilib, uning asosiy maqsadi soliq tizimining barqarorligini ta‘minlash va soliqlarni yig‘ish jarayonini samarali boshqarishdan iborat. Jarayonli yondashuv soliqlarni yig‘ishdagi zarur bosqich sifatida qaraladi va soliq yig‘ish jarayonining har bir bosqichini tahlil qilish orqali soliqlarning to‘g‘ri va o‘z vaqtida yig‘ilishini ta‘minlashga qaratilgan. Funksional yondashuv esa soliq nazoratini qonunlarga rioya etishni ta‘minlovchi mexanizm sifatida baholab, soliq to‘lovchilarning majburiyatlarini bajarish va soliq qonunchiligiga amal qilinishini nazorat qilish vositasi sifatida ko‘radi. [6]Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining (OECD) ta’kidlashicha, “Soliq nazorati samaradorligi shaffoflik, texnologik yondashuv va soliq to‘lovchilar bilan o‘zaro ishonchga asoslangan bo‘lishi zarur. Nazorat tizimlari yaxshi ishlasa, norasmiy iqtisodiyot qisqaradi.” [7]Mahalliy tadqiqotchimiz B.A. Xolbo‘tayev “Iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan soliq tekshiruvlari muhim vosita hisoblanadi. O‘zbekistonda soliq nazorati tizimining kuchli tomonlari mavjud, lekin hali auditorlar tayyorgarligi, tahliliy vositalar va me‘yoriy-huquqiy asoslar yetarli emas. Soliq tekshiruvlarini iqtisodiyotni soyaviy faoliyatdan xalos etuvchi strategik vosita sifatida ko‘radi. Shu bilan birga, korxonalar uchun bu jarayon qo‘rqinchli emas, balki rivojlanishdagi maslahat xizmati shaklida bo‘lishi kerak”, — ekanligini ta’kidlaydi. [8]Yana bir mahalliy tadqiqotchimiz B.M. Musayevning ta’kidlashicha, “Soliq nazorati — bu davlatning soliq qonunchiligi asosida soliq to‘lovchilar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmdir. Soliq nazoratini soliq siyosatining muhim tarkibiy qismi deb biladi. Unga ko‘ra, soliq nazorati orqali soliq tushumlari kafolatlanadi, budjet intizomi ta‘minlanadi va soliq to‘lovchilarning javobgarlik darajasi oshiriladi.” [9]

Tadqiqot metodoliyasi adqiqotni amalga oshirishda ilmiy mushohada, statistik kuzatish, statistik grafiklardan foydalanilgan holda qiyosiy tahlil, ma‘lumotlarni guruhlash, abstrakt-mantiqiy fikrlash, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Ushbu tadqiqot usullari soliq ma‘murchiligini, xususan soliq nazorati tadbirlarini tashkil etish va o‘tkazish samaradorligini takomillashtirish bo‘yicha xulosa va takliflarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalari AQShda Internal Revenue Service (IRS) so‘nggi 5 yil davomida riskka asoslangan tekshiruvlarni qo‘llagan. 2019–2023 yillarda yirik soliq to‘lovchilar va korporativ sektor bo‘yicha tekshiruvlar 12 % ga kamaygan, resurslar samaradorligi oshgan. Sun‘iy intellekt va katta ma‘lumotlar tahlili yordamida yashirin daromadlar aniqlanishi ortgan. Natijada, ushbu yillarda o‘rtacha 1,2 milliard AQSh dollari miqdorida qo‘shimcha soliq tushumlari olingan.

Yuqorida ta’kidlanganidek, AQSh soliq organi (IRS) tomonidan o’tkaziladigan riskka asoslangan soliq tekshiruvlari quyidagi tamoyillar bo’yicha amalga oshiriladi:– soliq to’lovchilarning daromadlari hajmi, sektorlari va soliq tarixiga qarab guruhlash;– avtomatlashtirilgan monitoring orqali shubhali faoliyatni aniqlash;– tekshiruv resurslarini yuqori xavf guruhiga yo’naltirish. Buyuk Britaniya soliq tizimi va soliq ma’muriyatchiligi bo’yicha dunyodagi ilg’or tajribalardan biri hisoblanadi. Soliq to’lovchilar bilan munosabatda raqamli transformatsiyani joriy etish, soliq madaniyatini oshirish va soliqlarni o’z vaqtida undirishga qaratilgan kompleks yondashuvlar ilgari surilgan. Xususan . Raqamli soliq tizimi (Making Tax Digital, MTD). 2019-yildan boshlab Buyuk Britaniya Soliq xizmati (HM Revenue & Customs – HMRC) “Making Tax Digital” dasturini amalga oshirdi. Ushbu tashabbus orqali soliq to’lovchilar va kichik bizneslar soliq hisobotlarini onlayn tarzda, avtomatlashtirilgan tizim orqali yuboradilar. Natijada, soliq tushumlarini to’liq va o’z vaqtida undirish darajasi oshgan. Raqamli tizim soliq ma’muriyatchiligi jarayonini soddalashtirib, inson omilini kamaytirgan va xatoliklarning oldini olgan.

2. Transformatsiya va auditi strategiyasi. Buyuk Britaniya Soliq xizmati (HMRC) o’z faoliyatini yaxshilash uchun “Transformation Roadmap”ni ishlab chiqqan bo’lib, unda soliq auditi tizimini optimallashtirish, yuqori riskli soliq to’lovchilarni aniqlash va soliq qarzdorligini oldini olish choralarini ko’rsatadi. Ushbu strategiya asosida audit tahlili va risk boshqaruvi mexanizmlari kuchaytirilgan, shuningdek ma’lumotlar bazasi va analitik tizimlar orqali soliq tushumlari samaradorligi oshirilgan.

3. Yashirin iqtisodiyot va soliq to’lovchilarning rag’batlantirilishi. Buyuk Britaniya tajribasida soliq to’lovchilarning ixtiyoriy to’lovini rag’batlantirishga katta e’tibor qaratiladi. Masalan, soliq tushumlarini o’z vaqtida to’lagan korxonalar va jismoniy shaxslarga soddalashtirilgan hisob-kitob va raqamli qulayliklar taqdim etiladi. Shu bilan birga, yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash va soliqlarni undirishda monitoring tizimlari kuchaytirilgan.

[11]Yaponiya soliq tizimi va soliq nazorati sohasida yuqori darajadagi tashkilot va ma’muriy tizimga ega bo’lib, undiriladigan soliq tushumlarini oshirish, soliq to’lovchilarni rag’batlantirish va soliq qarzdorligini kamaytirishga qaratilgan samarali mexanizmlar mavjud. Jumladan:– Yaponiya davlatida 2010-yillardan boshlab soliq deklaratsiyalarini raqamli formatga o’tkazish kuchaytirilgan. Soliq to’lovchilar o’z hisob-kitoblarini onlayn tarzda yuborishlari mumkin, bu esa xatoliklarni kamaytiradi va soliq tushumlarini to’liq undirish imkoniyatini oshiradi. Elektron platformalar yordamida soliq organlari real vaqtda ma’lumotlarni kuzatadi, soliq qarzdorligini aniqlash jarayoni tezlashadi.– Yaponiya Soliq agentligi (National Tax Agency – NTA) risk asosida soliq auditini tayinlash tizimini joriy qilgan. Bu tizim soliq to’lovchilarning faoliyati va deklaratsiyalarini tahlil qilib, yuqori riskli segmentlarni aniqlashga xizmat qiladi. Korxonalar va jismoniy shaxslarga nisbatan soliq auditi ko’proq raqamli tahlil va statistika asosida amalga oshiriladi.– Yaponiya tajribasida soliq to’lovchilarning o’z vaqtida va to’liq soliq to’lashini rag’batlantirish mexanizmi mavjud. Masalan, o’z vaqtida soliq to’lagan korxonalar va shaxslar uchun moliyaviy rag’batlar, soddalashtirilgan hisobot shakllari va kechiktirilgan soliq to’lovlar bo’yicha qulayliklar taqdim etiladi. Shu bilan birga, soliq qarzdorligiga yo’l qo’rganlar uchun aniq jarimalar va tartiblar belgilangan.– Yaponiya boshqa davlatlar bilan soliq ma’lumotlarini almashish orqali soliq tushumlarini oshirishga e’tibor beradi. Xususan, chet el manbalaridan kelgan daromadlar va aktivlar bo’yicha soliq to’lovchilarni nazorat qilish mexanizmlari ishlab chiqilgan. [12]

Xulosa va taklif. Yuqorida tadqiq etilgan ilg’or xorijiy tajribalardan kelib chiqib, quyidagi takliflar kelgusida nafaqat soliq organi tomonidan o’tkaziladigan soliq nazorati tadbirlarini yanada samarali amalga oshirishni, balki budjetga soliq tushumlarining barqaror bo’lishini ta’minlaydi,

deb hisoblaymiz:– soliq to‘lovchilarni rag‘batlantirish tizimi, ya’ni belgilangan muddatda va to‘liq hajmda soliqlarni to‘lagan soliq to‘lovchilar uchun imtiyozlar va rag‘batlar (penya kamaytirish, chegirmalar, sertifikatlar) joriy etish;– risk asosida soliq auditi, ya’ni soliq nazorati resurslarini faqat yuqori riskli soliq to‘lovchilarga qaratish;– xalqaro ma’lumot almashinuvini yo‘lga qo‘yish, ya’ni soliq to‘lovchilarning mol-mulki va daromadlari bo‘yicha xorijiy ma’lumotlarni olish va soliq tushumlarini tekshirish.

Soliq nazorati yaqinda shakllanib qolgan institut emas, soliq nazoratining shakllanishi soliqlarning joriy etilishi bilan bir davrga borib taqaladi. Soliqlar joriy etilgach, ularni undirish soliq nazorati instituti orqali amalga oshirilgan. Albatta, soliq nazorati o‘sha davrlarda hozirgi shakl va mazmunga ega bo‘lmagan, biroq soliq huquqiy munosabatlarni tartibga solisha muhim ahamiyat kasb etgan. Soliq nazorati davrlar o‘tishi bilan rivojlanib 19 asrlarga kelib ancha takomillashgan. Soliq nazorati soliq-huquqiy munosabatlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq nazoratini o‘tkazishdan ko‘zlangan maqsad faqatgina davlat budjetining daromad qismini vaqtida va to‘liq shakllantirishdan iborat bo‘lmay, soliqlarni to‘lashdan qasddan bo‘yin tovlab yurgan subyektlarni aniqlash, ularga nisbatan tegishli choralarni qo‘llash, hisobotlarni to‘ldirishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yayotgan ayrim tadbirkorlik subyektlariga ko‘maklashish va faoliyatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishda amaliy yordam berishni ham o‘z ichiga oladi. Umuman olganda, soliq nazorati soliqqa oid munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi

Adabiyotlar/Литература/References:

- [1.] Soliq yukini kamaytirish va sohani raqamlashtirish vazifalari belgilandi”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti, 17 mart 2022. <https://old.gov.uz/oz/news/view/337922>.
- [2.] Podderyogin R.A. Nalogovoye pravo. – Moskva: Yurayt, 2018. –<https://urait.ru/book/nalogovoe-pravo-492822>.
- [3.] Alm, J., & Torgler, B. (2011). Do Ethics Matter? Tax Compliance and Morality. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167268111000560>.
- [4.] Keen, M., & Slemrod, J. (2017). Optimal Tax Administration. IMF Working Paper. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2017/01/20/Optimal-Tax-Administration-44555>.
- [5.] Joel Slemrod (2019). Tax Compliance and Enforcement. <https://www.nber.org/papers/w24799>.
- [6.] Simenko I.V., Bredikhina O.A. Comparative analysis of the concept of tax control. // Vestnik of Institute of Economic Research. Vol. 25, (2022) - P: 88–93.
- [7.] OECD (2020). Tax Administration 3.0. <https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications-and-products/tax-administration-3-0htm>
- [8.] Холбутаев Б.А. Налоговые проверки и теневая экономика: взаимосвязь и методы воздействия. // Финансы Узбекистана. – 2022. – No3. – С. 24–29. <https://fin.uz/articles/2022-03-xolbutaev>.
- [9.] Musayev B.M. Soliq tizimi va nazorati. – Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti. (2020).
- [10.] Internal Revenue Service (IRS). SOI Tax Stats: Historical Table 1 – Selected Income and Tax Items, by Type of Tax, 2019–2023. Washington, D.C.: IRS, 2024. <https://www.irs.gov/statistics/soi-tax-stats-historical-table-1>.
- [11.] HM Revenue & Customs. Making Tax Digital. London: HMRC, 2023. <https://www.gov.uk/government/publications/making-tax-digital>.12. National Tax Agency. Digitalization of Tax Administration in Japan. Tokyo: NTA, 2023. <https://www.nta.go.jp/english>.